

TÓTH TIBOR

A termelés és újratermelés költsége és ára az agráriumban

A Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet 1929-es bukaresti konferenciáján döntés született arról, hogy az Intézet munkájában résztvevő európai országok a korábbi gyakorlattal eltérő agrárstatisztikai adatfelvételt készítenek abból a célból, hogy a feltételek eredményeinek segítségével ténylegesen felmérhetők legyenek az agrárteljesítmények, megállapíthatók legyenek a teljesítményhiányok okai, meghatározhatók legyenek a szükséges és sürgető korrekciók, s mindezt a joggal panaszkodóan érzéketlen állami gazdaságpolitikákkal szembeni közös fellépéssel, mondhatni, nemzetközi nyomásgyakorlással ki is lehessen kényszeríteni. A munkákat az eddigiektől eltérően új szemlélettel és más módszerek igénybevételével képzelték el. Minden korábbi agrárstatisztika ugyanis nagyjából kimerült az agrártermelés feltételeinek többszempontú számbavételével. Ez a metódus szinte törvényszerűen zárta ki azt, hogy a nemzeti ágazatok tényleges funkcionális rendszerét, a piaci tevékenységet, vagy annak több okból is bekövetkező hiányát kiderítsék, a hozamviszonyok ráfordítás feltételeit, összességében a jövedelemtermelő képesség vállalati, ill. nemzetgazdasági szintjét megállapítsák. A felmérésben résztvevő országok eltérő gazdaság-szerkezetét tekintve – ez ma már nyilvánvaló – a funkcionális rendszer leírására irányuló törekvések természetesen kontinentális aggregátum elkészítésére semmiképpen sem adhattak volna lehetőséget – mellesleg napjaink hasonló törekvései is inkább érdekesek, mint sem eredményesek –, a harmincas években elkészült munkák mégis hiánypótló eredményeket hoztak. A reprezentativitásra való egészen finom, már-már helyenként aggályos törekvések azokban az országokban, ahol végül is a statisztikai adatgyűjtések elkészültek, jól felhasználható, kezelhető és kellő agrárgazdaságtani apparátusok felhasználásával sokat mondó képet adtak az agrárszerkezetnek nem csak a feltételeiről, hanem a működő funkcionális rendszeréről is.

Az eredetileg tervezett kontinentális felmérés sok ok miatt teljesen nem készült el. Volt, ahol hiányzott a szükséges politikai akarat, vagy éppen a szükséges pénz, másutt a statisztikai szervezetek szakmai elégtelensége jelentett akadályt. A magyar agrárszervezetek mindenestre figyelemre méltóan megállták a helyüket, s Hollandia után a legmagasabb 1,85%-os reprezentációval tettek eleget a vállalt feladatnak. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy Magyarországon szinte egyedülálló módon a munkát nem a Központi Statisztikai Hivatal végezte, hanem az ekkor igen magas szakmai szintet képviselő agrár-felsőoktatási intézmények illetékes tanszékeinek munkatársai voltak a felmérő biztosok. Munkájuk eredményeként az 1930-as évek első felében mintegy 1500 üzemi mérleg, aprólékos, pontos felvételére került sor. Magam a forrásanyag feldolgozásával több alkalommal is foglalkoztam, akkori tudásom szerint igyekeztem is kiaknázni belőlük a lehető legtöbbet. Mégis azt kell mondanom, hogy az agrárgazdasági gondolkodás új paradigmája olyan elemekre hívta fel a figyelmet, melyek számbavétele, végiggondolása nem lesz teljesen hiábavaló.

A felvételt készítők – ez szinte természetes – két alapelvből indultak ki. Az egész korábbi és nemcsak agrár-gazdaságtani eredetű közhelyből kiindulva, a felméréndő gazdaságokat birtoknagyság és területi elhelyezkedés szerint csoportosítva alföldi és dunántúli kis-, közép- és nagyüzemeket mértek fel. Posztulálták tehát azt, hogy a földrajzi elhelyezkedés, illetve a használt föld nagysága az, ami az 1930-as évek Magyarországon a gazdasági teljesítőképességet, illetve az azt meghatározó funkcionális struktúrát alapvetően befolyásolják. Első megközelítésben ez a szempont nem nagyon látszik kifogásolhatónak, hiszen az ökológiai viszonyok által nagy részben szabályozott termőképesség és termelés szerkezet elvileg meghatározhatja az egész gazdálkodás stílusát. Ugyanakkor az is igaz, hogy a termelékenységet jelző nemzetgazdasági jövedelmezőség trendje nem okvetlenül felel meg a hatékonysági várakozásoknak. Másfelől pedig az is valószínűsíthető, éppen az agrártermelés telephelyszerű telepítettségéből következően – s ami ezzel jár, a méretváltással némileg hasonló módon módosuló költségekről következően az üzem nagyság eleve – elméletileg és technikai munkamegosztás megléténél fogva gyakorlatilag is specializál.

A mérlegek megfelelő elemzésével azonban kideríthető volt, hogy az 1930-as évek magyar agrártermelésének specializációs szintje nem érte el a 2%-os mértéket, ez pedig azt jelenti, hogy a statisztikai csoportosítás alapelvei csak korlátozottan lehetnek érvényesek, továbbá a gazdaságok szerkezetét, eredményességét tekintve jelentős különbségek nem fedezhetők fel, s végül az eltartóképesség tekintetében a nagyszervezetek vélt előnyei legalábbis kérdésesek.

Természetesen számba kell venni azt a tényt, hogy a válságviszonyokkal összefüggő termelési decentralizáció, s a tőkeigényesség ezzel összefüggő kényszerű és törvényszerű csökkenése általában despecializál. Számításba kell venni részben az agrárrollót is, és ennek nem csak azt a nyers változatát, ami input oldalon könyvviteli eszközökkel is tetten érhető, hanem azt a nehezebben megfogható de mégis meglévő súlyos variációt is, amely az ágazatok közötti eltérő hatékonysággal összefüggő ágazati árfolyamvesztésben ölt testet.

Számbavéve ezeket a tényezőket is, azt kell látnunk, hogy a megtakarítási ráta és a termelés tőkeigényességének hányadosaként meghatározható növekedési ráta egy-nél minél nagyobb értéke csak input hiányos, magas megtakarítási határhajlandósággal bíró gazdasági szisztémában volt elképzelhető. (Az előbbi tört egyszerű átrendezésével, tehát ahol a tőkeigényesség és a növekedési ráta szorzataként kapjuk meg a megtakarítási képességet, beláthatjuk, ad absurdum, a növekedési ráta mértéke azonos lehet a megtakarítási rátáéval, vagyis, hogy belátható: őserdőben a bennszülöttek nem szoktak éhen halni.)

Kérdéses most már az, hogy ehhez a modellhez mennyire igazodtak az általam használt reális források, s e kérdésből következik a második, hogy tudniillik a statisztikai csoportosítások posztulátuma ténylegesen kifejezi e a gazdálkodás funkcionális rendszerét?

A fentebb már említett – mondjuk természetes csoportokat az előbbi elméleti megfontolásokra tekintettel érdemesnek látszott alapos gazdaságtani vizsgálat alá vetni. Kizárólag egy ilyen vizsgálat adhat választ egyfelől arra, hogy jó úton jártak e az adatokat összegyűjtők, másfelől pedig arra, hogy a termelési feltételekkel való ellátottság mértéke és minősége – ide értve a teljes ökológiai rendszert is – ad e választ az agrárkérdésekre, és hogy ha van válasz, ennek érvényessége milyen határok között állhat meg.

Előjáróban azonban nagyon röviden jelezni szeretném az egykori vizsgálataimat és a mai gondolkodásomat is meghatározó fontos alapelvemet. Jelesül azt, hogy noha kétségkívül történeti forrásokkal dolgoztam, az eredményesség érdekében elkerülhetetlennek gondoltam azt, hogy a leírt rendszert olyan agrárgazdasági struktúráként kezeljem, melynek helyes értelmezése a történeti adottságok mindenkorai számbavétele mellett csak a modern agrárgazdaságtan, fogalmi, metodológiai eszközeivel írható le. Így vélem elérhetőnek azt a fontos célt, hogy a hosszú távú folyamatok különféle szakaszait praesens ismereteink szerves részévé tehessük.

A magyarországi adatgyűjtés alapját képező két vállalati csoportot megfelelő apparátussal elemezve, végül is két karakterisztikusnak mondható alcsoportra lehet felosztani. Alapvető jellemzőiket tekintetbe véve, ezek egyikét piaci, a másikat családi gazdaságoknak neveztem el. A legközvetlenebbül feltárulkozó csoportképző elem a homogenitás megléte vagy annak a hiánya volt. Az általam vezetett piaci alcsoport négy elemére az volt a jellemző, hogy ezek mindegyikében keveredtek a gazdaságok a használt földmérettől és a diszlokációtól függetlenül. Mind a négy elem rendelkezett karakterisztikus vállalati jellemzőkkel – domináns sertéstartás; abraktermelés; tejtetű gabonagazdaság s végül marhahizlalás –, ezek a stratégiák azonban teljesen nem fedték le az eredeti forráscsoportosítás egyik vagy másik aggregátumát. Itt tehát jellemző volt az inhomogenitás, s ennek értelmezése további értelmezéseket igényel.

Az általam családinak nevezett gazdaságok viszont a fentiekől eltérően a majdnem teljes homogenitás volt jellemző. Az ide sorolódó két csoport szigorúan kötődött a földrajzi elhelyezkedéshez, s az általuk használt földterület nagysága nem haladta meg azt a méretet, amit általában középparaszti gazdaságnak szoktunk nevezni. Az előzőnél az inhomogenitás itt a homogenitás tartalma várt megfejtésre.

Mindenekelőtt különösebb részletezés nélkül rögzítjük a mindkét csoportra jellemző adottságokat. Semmiképpen nem kerülhető meg az a tény, hogy az 1930-as évek elejének egész magyar gazdaságát az ekkor még domináns agrárágazat anticiklikus természeténél fogva egy elhúzódó válság nehezíti. (Számításaim szerint – s ez a következő évtizedekre nézve sem lényegtelen –, mintegy sin. 90 foknyi volt a növekedési trend eltérése a nyugat európaiktól. Jellemző következménye ennek az általános tökehiány, következésképpen az árfolyamveszteségeként is megjelenő mezőgazdasági tőkevesztés, a beruházások visszaesése, a törvényszerűen növekvő extenzitásból következő hatékonyságsökkenés. Mindezeket természetesen kevéssé segítették az eladósodás ellen hozott fiskális intézkedések, s kicsit talán többet az exporttörekvések. Az importlefölözés és exportpremizálás formájában megjelenő szelektív valutaleértékelés, mint monetáris eszköz az ágazati belső kereslet egészségtelen szűküléséhez vezetett, illetve törvényszerűen zárta ki a nagyobb hozzáadott értéket adó ágazati struktúraváltás lehetőségét. Finomabb részletek feltárása nélkül is belátható, hogy ebben a zárt rendszerben az agrárágazat mozgási lehetőségei igen csak beszűkültek. A két vállalati alcsoport tulajdonképpen két stratégiát próbál megvalósítani. Fontos azonban leszögezni azt, hogy az alternatívák közti választás ekkor, tehát a két világháború között nem a gazdálkodók választására volt bízva, ha már gazdálkodni akartak. Az adott szerkezetek eleve elrendeltek voltak legalább egy évszázada, hanem még régebből meghatározottan.

Mindenekelőtt működött a mezőgazdasági tényezők arányosságának törvénye, ami korábban azt jelentette, hogy konstans biológiai és technológiai alapok állománya mellett a gazdaságok közvetlen eltartó képessége és a földkoncentráció mértéke

egymásnak inverze volt. Piaci viszonyok között ez az élőmunka lehetőleg intenzív felhasználásával járt – vigyázat ez nem azonos a gazdaság intenzitásával! – s ez a termelékenység növekedésével járhatott együtt. (Elfogadva R. Frish formuláját, a hatékonyságon a tőkeáfordítás eredményét, termelékenységen a természetes tényező-felhasználás hozadékát kell értenünk.)

A XIX–XX. sz. fordulójának különféle, itt nem részletezhető körülményei a korábban emlegetett arányossági törvény tartalmát oly módon változtatták meg, hogy a korábban jobbra passzív technikai alapok hirtelen aktivizálódtak, a föld és a munkaerő egyfajta egyensúlya helyére a technikai lehetőségek szabályozó ereje lépett. S minél inkább nyilvánvalóvá vált ez a helyzet, annál inputigényesebbé lett a gazdaság, s a tartós gazdasági ellehetetlenülés immáron csak az egyre erőszakosabban jelentkező kibocsátási kényszer kiszolgálásával volt biztosítható. A liberális piac által kikényszerített paradigmaváltás azonban a gazdálkodás mély rétegeiben új, nehezen kezelhető elemeket is létrehozott. Mindenekelőtt az agrárágazatban nőtt a tőle idegen költségstruktúrák szerepe, hiszen az inputok akár beruházásról, akár munkabérről legyen is szó, más költségstruktúrák, ágazati részáfolyamok hatásait vitték magukkal ellenőrizhetetlenül és meggátolhatatlanul. A beruházási javak diszkrét jellege, a foglalkoztatás szezonálisának növekedése pedig ágazati szinten olyan externális költségek megjelenését hozta magával, amivel a gazdálkodó még nem találkozott, s melyek hatásának kivédésére a liberális piac minden lehetőséget kizárt. Olyan költségek jelentek meg tehát a gazdálkodásban, melyeknek megléte hatékonyságcsökkentő volt, s ez mérlegszerűen számolva csökkentette a megtakarítást. Talán hangsúlyoznom sem kell azt, hogy az így előállott hatékonyság, illetve megtakarítás csökkenés magából a tőkeigényesség növekedéséből fakadt, s ez egyik oldalon a termelékenységet, másik oldalon pedig a kívánt növekedést veszélyeztette.

A másik stratégia nem ezt az utat járta, s a választás itt sem függött a gazdálkodó döntésétől. A területi koncentráció és a munkaerő felhasználás közötti fordított arányosságból következően ezek a gazdaságok – a későbbi családi gazdaságok – szükségképpen társították alacsony tőkeigényességüket magas megtakarítási hajlandósággal. (Visszaköszönhet számunkra a Laur-féle költségdegressziós törvény.) E gazdaságok input igénye alacsony, az ágazatidegen költségstruktúra szerepe – a fiskális terhektől eltekintve – csekély, az őket terhelő kibocsátási kényszer korlátozott – noha természetesen túl vagyunk már a Csajanov-féle kényszermonetarizálódás időszakán. A gazdálkodás szerkezetét döntően az agroökológiai és demográfiai adottságok együttesen határozzák meg. Magam korábban kissé nagyvonalúan erről úgy vélekedtem, hogy ezek a gazdaságok még a XX. században is egyfajta XIX. századi gazdálkodási és nyilvánvalóan életmódstílust konzerválnak.

A vázlatosan, de talán a lényegét illetve mégis csak elégségesen leírt két gazdálkodási paradigma találkozott azokkal a válság okozta tünetekkel, amikről fentebb már volt szó. A különbség talán abba lenne megragadható, hogy ráadásul a korábban lényegesen nagyobb piacon monopol módon működő magyar agrárium most egy töredékpiacon részleges versenyszituációban volt kénytelen termelni. A bekövetkezett feszültség következménye az volt, hogy megvalósult a ténylegesen magas költség szinten – már mint a ráfordítások hatékonyságához képest –, létrejött túlerőtelenség mindenképpen alacsonynak mondható világpiaci árszínvonallal találkozott. (Nem feledhetjük el, hogy az adott korszakban végig az export 70%-át az agrárium szolgáltatta.)

Az adott körülmények között a fentiek után persze joggal tehető fel a kérdés, hogy mégis mi tartotta működőképes állapotban a magyar mezőgazdaságot, mégpedig olyan mértékben, hogy viszonylag hosszú ideig a következő háborús években is több- kevesebb eredménnyel képes volt funkcionálni. Mindenekelőtt fontos tisztáznunk azt, hogy az un. családi gazdaságok, melyekre a jelentősebb népesség eltartás volt a jellemző – itt kötődött le a munkaidő 80%-a –, ahol a piaci forgalom pozitív egyenlege 45-50%-os volt, a piaci gazdaságok maximum 20%-ával szemben – magas volt tehát a megtakarítási hajlandóság –, s ahol e teljesítmény mögött mintegy 22-23% volt a hozamvesztés, jellemzően zárt gazdasági rendszerként működtek. Mondhatni kényszerű gazdasági stratégiájuk eleme volt a piaci körülményektől való távolmaradás, az inputkényszer lehetséges elkerülése. A piaci al csoportokba kerülő 100 hold alatti gazdaságok ugyanis a forrásokból kitűnően csak vergődni tudtak. A tőkehozamok inputok által követelt szintje és az agrárium által maximálisan termelhető hozadékok nagysága alig voltak egymással köszönő viszonyban is. A két elem egymásnak való megfelelése általában csak az üzemméret növelésével lett volna elérhető. Ez a tendencia viszont az eltartóképesség csökkenését, vagyis jelentős társadalmi veszélyeket hurcolt magába. Az egykori nagypiac szétesésével együtt járó védelem megszűnése, az új viszonyok igen korlátozott piaci szabályozása – a kimeneti jelleg miatt ezek a törekvések eleve sikerületlenek voltak –, oda vezetett, hogy a relatív tőkehiány miatt drága allokációs folyamatok miatt folyamatosan szűkre szabták az agrárgazdálkodás mozgási lehetőségeit. A csak piac által szabályozott tőkepiaci mozgások, némi túlzással a liberalizált ágazatspecifikusan nem korlátozott, vagy csak részben korlátozott hitelfolyamatok az egész ágazatot sújtották. Kellő tőkehiány hiányában a maximált kamatlába sem segíthetett, hiszen ezáltal elváltatózott a tényleges és a virtuális kínálatok látszata, s mindez növelte a likviditási zavarokat. Hogy mindez melyik csoportot milyen mértékben érintette, az immáron a társadalmi kapcsolatok függvényévé vált. A piaci gazdaságok jelentős részénél az un. piaci olló jellemzően 15-17% volt, míg ugyanez a mutató a családi gazdaságok esetében 24-27% között alakult. Ez a tény ad közvetlen magyarázatot arra a nagyon tradicionálisnak látszó magatartási formára, amely a családi gazdaságok túlélési stratégiáját jellemezte. Ez hozta létre azt a látszatot, amely egy piacosodó aggregátum és egy XIX. századi gazdálkodási formára kettőzte meg a magyar gazdaságot.

Jól átgondolva a fentieket, mintha deja vu élménye lenne a hasonló kérdésekkel foglalkozó érdeklődőknek. Lát egy agronómiai típust, amely egyre inkább belebonnyolódik egy olyan inputkényszerbe, ahol az árfolyamviszonyok szabályozására gyakorlatilag semmi befolyása nincs, ahol az ebből fakadó kibocsátási kényszer a mindenáron való kibocsátás növeléssel s ehhez az egyre inkább növekvő tőkeigénnyel igyekszik ellensúlyozni, függetlenül attól, hogy ez a tőkeigény a pénzpiacokon vagy a természeti erőforrások piacán jelenik meg. A tőkeigény, megtakarítás, növekedés fentebb már emlegetett hármass összefüggése alapján kénytelenek vagyunk azt is belátni, hogy ez a tőkeigény állandóan, szakadatlanul nő, az externáliák megjelenésével pedig ugrásszerűen nő, ma már láthatóan a társadalmi veszélyesség határáig. Szükségszerű továbbá az is, hogy a magasabb megtérülésű gazdasági alrendszerek által szabályozott pénzpiaci mechanizmusok a dráguló pénztőkével szemben növelik a természeti erőforrások iránti igényt – miután ezek egyenlőre olcsóbbnak látszanak –, s ez az input kényszeres gazdasági stratégiák terjeszkedését eröltetik kialakítva a világ bármely pontján azokat az egészségtelen viszonyokat, amelyekről már fentebb esett szó.

A piactól kényszerűen vállalt távolmaradással jellemzett családi gazdaságok ezzel szemben kétségtelenül számos mozzanatban őriznek archaikus, tradicionális elemeket. (Én például ilyennek tartom a sokszor romantikusan leírt belső vertikalizációjukat is.) Mélyebben átgondolva azonban találunk ebben a stratégiában igazán progresszív részleteket is. A családi gazdaságok jellemzője az volt, hogy szorosan kötődtek bizonyos, jól meghatározható üzem nagysághoz és adott, csak bizonyos területekre jellemző ökopontenciálhoz. Fontos számba vennünk azt, hogy egy adott üzem nagyság törvényszerűen határozza meg az adott osztály társadalmilag is értelmezhető munkaszervezetét, az üzem vezetésének technikáját és technológiáját. Az adott munkaszervezet és vezetés törekvéseinek központjában törvényszerűen a foglalkoztatás biztosítása, illetve ennek másik oldala a népesség fenntartás áll. E kettő együttes és lehetséges optimuma – erről persze a két háború között nem mindig volt szó – sok egyéb mellett a településhálózat alakulásának és működésének fontos feltétele. Ha úgy tetszik, mindez nem más, mint felhasználható gazdasági erőforrás.

Az üzemek területi diszlokációjának kialakult rendszerében aligha láthatunk mást, mint szakadatlan törekvést arra, hogy a gazdálkodás a váltakozó agroökológiai potenciálok adta lehetőségekhez illeszkedő termelési formák sokszínűségét, a tájtermelést hozza létre. Ez a variabilitás pedig ismét csak gazdasági erőforrást képez. A területhez kötött üzemi és szerkezeti optimumok együttese olyan tökeelem, melynek minden pénzüpi bővítése addicionális fejlesztésnek számít, s az így elért eredmény ismeretesen mindenkor meghaladja az alapberuházások hatékonyságát. Ez volt az az összefüggés, amely az adott körülmények között a családi gazdaságok életképességét biztosította, s mindaddig fennállt ez a lehetőség amíg a növekvő inputkényszer a tradicionális tőkeadottságok szerepét nem szüntette meg, folyamatosan csökkentve a hatékonyságot, drágítva a termelést, pusztítva a természetes tőkeelemeket, ideértve a cél-racionálisan szervezett tradicionális társadalmi szerkezeteket is.

Mindezek a felismerések vezetnek egyre többünket arra, hogy az agrártermelés hatékonyságának növelése érdekében a természetes tőkeelemek struktúrapolitikai jelentőségét egyre inkább előtérbe helyezzük, a tőkék liberális szabad áramlásának ágazati folyamatait korlátozni szándékozunk, vagyis hogy a gazdasági mozgások biodíszletévé süllyesztett agrártársadalmat a gazdasági működések céljává tehessek.

Irodalom

- TÓTH TIBOR: A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Bp. 1988.
FRISCH R.: Theory of Production. Dordrecht- Holland Reider Publishing Co. 1969.
TSCHAJANOV, A.: Die optimalen Betriebsgrößen in der Landwirtschaft. Berlin 1930.
AEROBOE, Fr.: Agrárpolitik Berlin. 1928.
SCHERING, M.: Internatiolane Preisbewegung und Lage der Landwirtschaft in der aussertropischen Länder. Berlin, 1929.
BLOHM, G.: Die Entwicklung der Landwirtschaft, Hamburg-Berlin. 1977.
Mezőgazdaságunk üzemi eredményei. 1932-1936. Bp. 1938.
MAGYARY ZOLTÁN-REICHENBACH BÉLA: A szántóföldi termelés és állattenyésztés üzemi tájai. Magyarország gazdasági politikájának alapvetése. Bp. 1942.
LAUR, E.: Wirtschaftylehre des Landbaues. Berlin 1930.
LÁNG-CSETE-HARNOS szerk.: A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón Bp. 1983.
IHRIG KÁROLY: Agrárgazdaságtan. Bp. 1941.